

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCE

Шейшенбаева А.М.

ЛЕГЕНДАРЛУУ ОЙЧУЛДАРДЫН КООМ ТААНЫМЫ

Шейшенбаева А.М.

ПОЗНАНИЕ ОБЩЕСТВА В МИРОВОЗЗРЕНИИ ЛЕГЕНДАРНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

A.M. Sheyshenbaeva

THE KNOWLEDGE SOCIETY IN THE OUTLOOK OF THE LEGENDARY THINKERS

УДК: 301.153:1

Макалада легендарлык ойчулдар Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Толубай сынчы, Санчы Сынчынын дүйнө таанымындагы коом тууралуу негизги белгилерди карап өтөбүз. Алар жаратылыштагы жана коомдогу ар түрдүү кубулуштарды объективдүү түшүндүрүүгө далалаттанышып, гуманизм идеяларын жар салып келишкен. Алардын көз караштары этикалык проблемалардын айланасында чагылдырылып, кыргыз элинин кийинки мезгилдердеги философиялык ойлорунун өнүгүшүнө кыйла таасир этип, өз мекендештеринин оор абалын, өкүм сүрүп турган адилетсиздикти, зордук-зомбулукту жек көрүп, ошол учурдагы коомдук түзүлүштү сынга алгандыгын автор баса белгилейт.

Негизги сөздөр: гуманизм, жартылыш, идеалдуу коом, дүйнөтааным, адеп-ахлак, даанышман ойчул, коомдук түзүлүш, социалдык шарт.

В статье рассматриваются вопросы познания общества в мировоззрении средневековых легендарных мыслителей Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Толубай сынчы, Санчы Сынчы. Автор отмечает, что основа философских размышлений – поиск извечных проблем мироздания, смысла жизни, нравственных отношений, идеального общественного устройства. В целом в произведениях средневековых мыслителей обосновывается высокий нравственный идеал и преобладают реалистические тенденции.

Ключевые слова: гуманизм, природа, идеальное общество, познание мира, мораль, социальное структура, социальное условие.

The article examines society knowledge in the outlook of the legendary medieval thinkers Toktogul ырчы, Asan Kaigy, Tolubai synchy, Sanchy Synchy. The author notes that the base of philosophical reflection is to find the perennial problems of the universe, the meaning of life, moral relations, the ideal social structure. In general, the high moral ideal and realistic tendencies prevail justified in the works of medieval thinkers.

Key words: humanism, nature, the ideal society, knowledge of the world, morality, social structure, social position.

Ааламдашуу доорунда ар бир коом олуттуу өзгөрүүлөрдү башынан кечирет. Салттуу коомдун негизги өзөгү жок болуп кетүү коркунучта тургандыктан, кырдаалдан чыгуу үчүн, биз дагы бир ирет маданиятыбыздын башатына кайрылуубуз абзел. Анткени, “Жаштарга башка маданият менен

чектөөсүз байланышууга мүмкүнчүлүк түзүлгөндүктөн алар үчүн өткөн муундун көптөгөн маданий баалуулуктары түшүнүксүз болуп калды, ал бузуучу күчкө айланып, өткөн менен келечектин ортосундагы реалдуу руханий карама-каршылыкты жаратты. [1. 211-б.].

Даанышман ойчулдар элдин түпкү нукура маданияттын сактап калууда кайдыгерликке жол берген эмес. Кыргыз коомунун өнүгүүсүндө алар чыгармалары аркылуу социо-маданий, саясий, адеп-ахлактык көйгөйлөрдү чагылдырып келишкен.

Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхында орто кылымдын соңку мезгилиндеги (XIV - XVII) ойчулдар Токтогул ырчы, Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы Сынчы өзгөчө орунда турат. Алар тарыхта “легендарлуу ойчулдар” деген ат менен белгилүү болгон. Аталган ойчулдардын мурастары бизге үзүндү түрүндө, философиялык-дидактикалык санат-насыят формасында жетип, адам баласы тигил же бул кырдаалда өзүн кандай алып жүрүүгө тийиш экендиги тууралуу кеп-кеңеш катары айтылып, аларда адеп-ахлактын, моралдын принциптери, талаптары менен жол-жоболору негизделген. Ошол эле убакта, жаратылышта жана коомдук турмушта болуп турчу өзгөрүүлөрдүн себептери да түшүндүрүлгөн. Патриархалдык-феодалдык түзүлүштө турган орто кылымдын соңку мезгили адеп-ахлак, мораль боюнча бир нече милдеттерди өз алдына койгон. Кыргыз коому патриархалдык, уруучулук салтка негизделген, байыркы замандарда түптөлгөн коомдогу жашоо-турмушту сактап калууга негизделген. Ырас, мораль таптык коомдо ар дайым элди башкаруунун куралы болуп келген, бирок, ойчул акындардын чыгармачылыгында адеп-ахлак жана мораль маселелерине объективдүү көз караш басымдуулук кылып келгенин көрөбүз. Алар ар дайым терс көрүнүштөргө тынчсызданышып, жалпы элге жакшылыктын жайылышын эңсеп келишкен.

Легендарлуу даанышмандардын чыгармалары муундан-муунга оозеки айтылып, сакталып келген. Андай учурларда ал мурастар өзгөрүүлөргө учураганы менен баштапкы негизги ой учугу сакталып, атүгүл тереңдетилип жетиши да мүмкүн.

Токтогул ырчынын өз тушундагы Жаныбек ханды сындап ырдаганы:

Хан болсоң да кабарлайм
Сөзгө кулак салыңыз,
Адилет ишке барбадың,
Карчыга салдың калкылдап,
Ааламды алдың арчындап.
Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап алып, пул бербей,
Журттун сөзүн уктастан,
Залимдикке айландың. [2. 504-б.]

Аталган даанышмандардын көз карашында алар жашап өтүшкөн соңку орто кылым мезгилиндеги патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн карама-каршылыктары чагылдырылгандыгы, мыйзамченемдүү көрүнүш болгон.

Асан кайгы көптөгөн акылмандардай эле ал да идеалдуу коомду эңсеп өткөн. Анын ырлары гуманизм философиясынын негизге өкүлү Томас Мордун “Утопия” аттуу атактуу чыгармасына үндөш. Анда автор өз доорундагы социалдык жана саясий көйгөйлөр тууралуу ой толгоп, Утопия аралындагы идеалдуу коом менен бакубат турмушту кенен сүрөттөсө, ал эми италиялык көрүнүктүү ойчул Томмазо Кампанелланын “Күн шаары” эмгегинде өз көзү менен көргөн эл массасынын азаптозугун автор рухий жана саясий жан дүйнөсүнөн өткөрүп баяндаган. Кыргыз элинин конкреттүү социалдык шарттарын чагылдырган бул ойчулдар сыяктуу эле Асан кайгынын ырларында да коомдун бакубат түзүлүшү жөнүндөгү үмүт-тилеги айтылган:

Эл кадырын азган билер,
Эр кадырын эл билер.
Жер кадырын көчкөн билер,
Булак кадырын ичкен билер,
Өмүр кадырын өчкөн билер,
Хан кадырын калк билер,
Агайын кадырын жат билер. [3. 508б.]

Анын издегени – уруу-уруу болуп чабышпай, бейкут жашаган, түшүмдүү, тоюту мол, “кой үстүнө торгой жумурткалаган” жер. Мындай жердин телегейи тегиз болот. Ал келечектеги коомдук түзүлүштө Табият менен Адам, Адам менен Адам гармонияда болушу керек деп эсептеген. Ал жалпы этикалык норматив – адам бири-бирин сыйлоо боюнча жол-жобо бузулган жерде, жамандык иштер көп болот, өз ара сыйлашуу жок жерде адамдар бири-бирине кас чыгып, адам менен табияттын ортосундагы шайкештик да бузулат деген ойду айткан. Ошондуктан адам дайыма табият менен талапташ болуп, гармонияда жашоосу зарыл. Ал үчүн адам бардык жан-жаныбарларга катаал мамиле жасабай боор ооруу менен аяр мамиле жасашы керек. Ошентип, Асан Кайгынын моралдык көз карашынын негизи – боор ооруу, жан-жаныбарлардын баарына текши кам көрүүдө турат. Мисалы,

Куйругу жок жалы жок,
Кумда туулуп, чөлдө өскөн,

Кулан байкуш кантти экен?
Тарбандаган шор тумшук
Ташбака байкуш кантти экен?
Суунун бетин муз чалды,
Балык байкуш кантти экен? [4. 514б.]

Даанышман жашаган мезгилди эске алсак, бул жерде аллегорияга да кайрылууга туура келет – бардык жан-жаныбарларга боор ооруу менен мамиле кылууга чакыруу, демек, теңсиз заманда жапа чегип жатышкан карапайым элге эркиндик берүү, эзүүчүлөргө каршы чыгуу дегенди да түшүндүрөт. Ойчул мындай теңсиздиктин башатын элди таш боор, кара мүртөз адамдар башкарып тургандыгынан көрөт.

Албетте, Асан Кайгы пессимист, мүнкүрөп калган адам эмес, ал боор ооручулукту активдүү аракеттер менен айкалыштырууга чакырган. Анын оюу боюнча адам ак ниет, кең пейил болуп, өзүн-өзү жакшы сапаттарга каныктырып, бири-бири менен ынтымакта жашап, жакшылык гана жасоолору керек, анткени, “Ынтымак бар жерде ырыс бар”. Адам жөн эле боорукер болуп калбастан, жакшылыктан жамандыкты, адилеттүүлүктөн кара ниеттикти, эр жүрөктүүлүктөн коркоктукт таасын ажырата билип, ага кошумча ток пейилдик, салкын кандуулук, сабырдуулук, чыдамкайлык, сыяктуу моралдык сапаттарга ээ болушу зарыл. Асан кайгынын чыгармачылык мурастары гуманисттик адеп-ахлак идеяларын терең чагылдырган, адамдын наркы жана эркиндиги жөнүндө насыяттаган асыл-нарктардан болуп келет. Анткени, ал адамдарды таш боор, ырайымсыз болбоого чакырып, ынтымактуу болууга, бири-бирине ырайымдуу мамиле жасоого, кара мүртөз, ач көз, наадан, коркоктуктан качууга үндөгөн. Анын айткандары “Өзүңө каалабаганды өзгөгө да каалаба” деген тарыхый императивге дал келет да, адамдарды бири-бирин туура түшүнүүгө насааттайт.

Жалпысынан алып караганда сүйүү категориясы Асан Кайгынын мурасында адамдарды ынтымакташтыруунун куралы катары кызмат өтөйт. Асан Кайгынын көз караштары жалпы эле чыгыш философиясына мүнөздүү келип, адамдардын жеке керг баштары менен тагдырларынын көп түрдүүлүгүн, алардын баарына бирдей мамиле жасоого мүмкүн болбостугуна көңүлүбүздү бурат. Акылман адамдардын бактылуу жашоосуна умтулууларын колдоо менен төмөнкүдөй акыл – насаатын да сунуштайт:

Күчтөн тайбас кеп болот,
Кылыч кеспес тил болот,
Арыганча жүктү көтөргөн,
Айбандын чоңу пил болот.
Адамдын куну акылда,
Акылы барга жакында. [5. 514б.]

Асан Кайгы жогорудагыларды эске албаган адам эч качан урмат сыйга татыбайт, ал эми ак ниет, айкөл март адамдардын жашоосу ар дайым бакубат болот деп эсептейт. Өз доорунун ойчулу

катары Асан кайгы да динди бек туткан адам болгондуктан, анын дүйнө түзүлүшү жөнүндөгү көз караштарында диний жоболор үстөмдүк кылган. Ал да өз учурундагы адамдардай эле адамдын жаны өлбөйт деген көз карашты тутунуп, ошол эле убакта өзүнүн турмуштук тажрыйбасына таянуу менен жаратылыштагы кубулуштардын себептерин алардын өзүнөн издеген. Айрымаларында жаратылыш өзү жасаган нерселерди өзгөртүүгө болбойт деген ой жоруулары кездешет. Анын көз карашында нукура илимий элементтер жок болсо да, ой жорууларында кийин илимий билимдер ырастаган бир кыйла туура корутундулар кездешет.

Жалпылаштырып айтканда, Асан Кайгынын чыгармачылыгында адеп-ахлактык бийик идеалдар жана реалисттик тенденциялар басымдуулук кылат.

Кыргыз элинин философиялык ой чабытынын өнүгүү процессине дагы бир ойчул – Толубай Сынчы зор салым кошкон. Бул даанышман адамдын өмүрү жөнүндө маалыматтар өтө аз. Анын мурасында турмуштук тажрыйбага негизделген реалисттик тенденциялар басымдуулук кылат. Өз замандаштарынын ичинен ал көптөгөн нерселер менен кубулуштардын касиеттерин, сапаттарын так аныктап айта алгандыгы менен айырмаланган. Айрыкча, төрт түлүк малдын ичинен баш сөөгү боюнча аттардын күлүктүгүн аныктагандыгы таң калтырган. Ал натурфилософиялык мүнөздөгү бир кыйла таасын ойлорду, маселен, бардык нерселердин, кубулуштардын өзгөрүлмөлүү тынымсыз болоорун айткан. Анын оюу боюнча дүйнө дайыма өзгөрүлүп турат.

Өткөн өмүр – аккан суу,
Учкан куш, кайрылып келбейт,
Жаман күн жакшы болот,
Кудай урган бакшы болот.
Калган көңүл–чыккан жан менен бирдей.
Кең пейилдүү кемибейт,
Тар пейилдүү жарыбайт. [6. 506 б.]

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, Толубай Сынчынын айткандарында диалектиканы элементтери баёо реализм менен айкалышып турат.

Ойчулдун руханий мурасында адеп-ахлак маселелери, жакшылык, ырыс, бакыт, тарбия, айкөлдүк жөнүндө айткан насыяттары да арбын. Ал кең пейилдик, марттык, адилеттик, ак ниеттүүлүк сыяктуу асыл сапаттарды жардагандыктан, анын этикалык көз караштары гуманисттик идеяларга сугарылган да, алар жарды-жарчылардын жашоосуна каниеттүүлүк тартуулаган. Ал кыргыз эли бейпилдикте, тынчтыкта жашоочу мезгилди эңсеп, андай мезгил качандыр бир кездерде келээрине ишенген. Толубай сынчынын бул оюу ал жашаган мезгилдеги ички жана тышкы душмандар менен согуштан жабыркаган эл үчүн абдан актуалдуу эле. Мына ошондой идеяларды чагылдырган анын төмөнкү санаттарын келтирели:

Чаң созулат тамандан,
Жакшылык келбейт жамандан.

Журт мазар,
Журттан чыккан азар.
Эркелеткин жетимди,
Какпа сокпо жесирди.[7. 506 б.]

Толубай Сынчынын түшүнүгүндө кең пейилдүүлүк - ак ниеттик, марттык, адилеттик сыяктуу асыл сапаттардын жыйындысы. Мисалдардан көрүнгөндөй, даанышмандын айткандарында тынчтык жана достук идеялары өзгөчө орунду ээлеп турат да, ал болмушту реалисттик көз караш менен кабылдаган.

Соңку орто кылымда өмүр кечирген дагы бир элдик акылман Санчы Сынчынын идеялары да бир кыйла прогрессивдүү болгон. Анын көз-караштарынын башкы багытын гуманизм түзгөн. Өз мекендештеринин оор абалын, өкүм сүрүп турган адилетсиздикти, зордук-зомбулукту жек көрүп, ошол учурдагы коомдук түзүлүштү сынга алган. Башкаруучу төбөлдөрдүн элди эзип жаткан ырайымсыздыгын ашкерелөө менен ал айкөлдүк, марттык, адилеттик, ток пейилдик, сыяктуу сапаттарды жогору баалаган. Өзүнөн мурдагы акылмандардан айырмаланып, ал адилетсиздик менен активдүү күрөшүүгө, ал үчүн кайраттуу, эрки бек, чыдамкай болууга чакырат жана ошондой сапаттарга ээ адамдарды жогору баалайт. Өз тушундагы Кудаяр ханды сындап турган жери:

Сен кара жолтой хандырсың,
Кадемиң каткан жандырсың.
Ушу сенин тушунда,
Журт бузулат ушунда.
Калың кыргыз бузулат,
Качып, бозуп кысылат.
Калкка тиет кесириң,
Как талаада карайлап,
Какшап калат жесириң. [8. 518-б.]

Эгерде келечектеги коомдук түзүлүш жөнүндө Асан Кайгынын көз караштарында адеп-ахлактык идеал басымдуулук кылса, Санчы Сынчы азыркы учурдагы абалды социалдык өңүттөн көбүрөөк сынга алат. Өз мезгилиндеги коомдук түзүлүшкө ал аң-сезимдүү түрдө талдоо жүргүзөт да, башкаруучу төбөлдөрдүн адилетсиздигин, адепсиздигин аёосуз ашкерелейт. Ырасында эле социалдык адилеттүүлүк маселеси прогрессивдүү көз караштагы адамдарды ар дайым тынчсыздандырып келген. Санчы Сынчынын оюу боюнча адилеттүүлүк адамдын адеп-ахлактык сапатынын эң жогорку формасы. Ал сапат коомду акыл-эстүү башкаруунун эң негизги каражаты, эл башында тургандарга аба менен суудай зарыл эң башкы критерий. Адилеттүү, ыймандуу, абийири таза башкаруучу гана эли да, жери да, бакубат гүлдөп, өнүгүүсү үчүн кам көрүп, теңсиздикке, алдым-жуттумдукка каршы күрөш ачып турат. Ошентип, Санчы Сынчы өз мезгилиндеги социалдык турмушка сын көз менен карап, андагы терс көрүнүштөрдү сынга алып турган.

Биз жогоруда легендардык ойчулдар Асан Кайгы, Толубай Сынчы, Санчы Сынчынын коом

таанымындагы негизги белгилерди карап өтүк. Алар жаратылыштагы жана коомдогу ар түрдүү кубулуштарды объективдүү түшүндүрүүгө далалаттанышып, гуманизм идеяларын жар салып келишкен. Жалпылаштырып алганда, алардын көз караштары этикалык проблемалардын айланасында чагылдырылып, кыргыз элинин кийинки мезгилдердеги философиялык ойлорунун өнүгүшүнө кыйла таасир берет.

Адабияттар:

1. Ботоканова Г.Т. Традиционное знания для устойчивого развития образования / Известия Вузов, №1.2012
2. Токтогул ырчы. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.

3. Асан Кайгынын сөзү. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.
4. Асан Кайгынын сөзү. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.
5. Асан Кайгынын сөзү. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.
6. Толубай Сынчы. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.
7. Толубай Сынчы. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. 739 б.
8. Санчы Сынчы. / Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.:1999. «Кыргызстан-Сорос» фонду. I.T. – 739 б.

Рецензент: д.филос.н., и.о. профессор Ботоканова Г.Т.